

Денисенко В. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

ГОСТИННІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА JUS GENTIUM У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових звичаїв, які регламентували правила міжнародної комунікації в Стародавньому Римі. У роботі розглянуто інститут гостинності як складову частину *jus gentium*. Досліджено його вплив на формування міжнародного права із захисту прав людини та консульського права.

Ключові слова: міжнародне право, консульське право, гостинність, приватна гостинність, *jus gentium*.

Постановка проблеми. Дипломатія зазвичай розуміється як сукупність засобів, прийомів, дій у галузі міжнародних відносин, за допомогою яких держава отримує можливість мирним шляхом досягти здійснення своїх цілей. Дипломатія є особливою формою організації зовнішньополітичної діяльності, комплексом процедур й інститутів, що використовуються у сфері зовнішніх зносин. У Стародавньому світі зовнішня політика здійснювалася не лише за допомогою війни, але і з використанням різних дипломатичних методів, у тому числі через інститути патронів, проксенів, глашатаїв, послів, радників, посередників.

Сучасні дослідники цілком доцільно стверджують, що античність не знала професійної дипломатії. Проте вже в класичну епоху активно використовували дипломатичні засоби для вирішення зовнішньополітичних завдань [1, с. 3].

Інститут консулів виник у рабовласницьку епоху задовго до появи постійних посольств і вважається одним із найстаріших інститутів міжнародного права. Як і багато з інститутів сучасного міжнародного права, його становлення тісно пов'язане з розвитком міжнародних відносин, міжнародної торгівлі і мореплавства [2, с. 79]. Історія розвитку відносин між державами свідчить, що інститути покровительства іноземцям (проксенія – в Стародавній Греції, патронат – у Стародавньому Римі) стоять біля витоків консульської служби, і вже для Стародавнього світу можна говорити про формування окремих норм консульського права (консульські імунітети тощо). На думку дослідників, батьківщиною консульського інституту є саме Антична Греція й Античний Рим, де збільшення торгових та міжнародно-політичних відносин мало безпрецедентний характер. Виходячи з політичних й економічних мотивів, ці держави встановлювали активні міжнародні зв'язки з іншими народами [2, с. 80].

Мета статті – дослідження окремого історичного періоду становлення консульської служби і формування консульського права – інституту гостинності як складової частини системи *jus gentium* у Стародавньому Римі.

Не дивлячись на значний за обсягом матеріал, представлений у працях античних авторів, у вітчизняній літературі тема інституту гостинності в Стародавньому Римі опрацьована недостатньо. Гостинність є правовим інститутом, за допомогою якого здійснюються зв'язки народів і племен. У вітчизняній науці праці із цієї проблематики відсутні. Можна назвати лише

декілька спеціальних статей представниць російської науки: Ю.К. Колосовської [3; 4; 5] та О.С. Смирнової [6].

Виклад основного матеріалу. З усіх відносин, що мали місце в Стародавньому Римі між фізичними особами і державами, найпоширенішою була торгівля. Значна кількість угод – угоди між фізичними особами, торговцями, рідше торгівля відбувалася на державному рівні. Важливим аспектом життя Стародавнього Риму було громадянство, без якого особа була фактично позбавлена будь-яких прав [7, с. 121]. Проте невизнання правового статусу іноземців суперечило, передусім, економічним потребам римлян, бо впливало на імпорт і зовнішню торгівлю взагалі. На міжособистісних стосунках зародилося правило захисту громадянином держави свого знайомого іноземця, з яким він співпрацював. Оскільки такі відносини набули масового характеру, їм було надано значення державного інституту. У Греції ним став інститут проксенів [8, с. 72].

У Римській державі поряд із категорією громадян-римлян, що підпорядковувалися римському праву (*jus civile*), існував інший прошарок – перегрини, а також латини, на яких римське право не поширювалося, відносини яких регулювалися особливою сукупністю правових норм, що створювалися преторами – *jus gentium* (право народів). Національна замкнутість *jus civile* визначила особливий статус негромадян (*hostes, peregrini*). Перегринами називали чужоземців, що не мали ані римської, ані латинської правоздатності. Це було переважно населення завойованих територій – Греції, Єгипту, Галлії, Іберії тощо. З розвитком господарських відносин перегрини були визнані правоздатними в системі *jus gentium*.

Jus gentium – термін, що виник у Стародавньому Римі й означав правові норми, запозичені в підкорених і союзних народів. Ці правові норми сформувалися внаслідок розгляду спорів між римськими громадянами й іноземцями. З розвитком торгівлі в Римську республіку прибували торговці з різних країн. Оскільки *jus civile* не передбачало для іноземців будь-якого захисту, виникла необхідність врегулювання правових відносин як між самими іноземцями на території Риму, так і у випадках, коли однією стороною був римський громадянин, а іншою – іноземець. Однією зі складових частин системи *jus gentium* став інститут гостинності.

Гостинність – стародавній правовий інститут, на основі якого здійснювалися відносини між племенами і народами. Його виникнення відноситься до глибокої старовини [3, с. 50]. Свідчення про інститут гостинності належать ще до племенного суспільства. Важливість цього інституту для міжнародного права підкреслювалася неодноразово: «Гостинність як право народів було тут першим кроком на шляху до виникнення міжнародного права взагалі» [4, с. 86].

Як правовий інститут він присутній уже за часів Троянської війни: Гомер розповідає про зв'язки гостинності між троян-

цями (Антенором і Енеєм) і ахейцями (Менелаєм і Одисеєм) [3, с. 50]. У період греко-римської античності цей інститут оформився на основі запозичення відповідних норм більш раннього періоду.

Лівій застосовує римський термін *jus* до гостинності вже для часів після Троянської війни. Союз царя латинян з Енеєм Лівій називає правом стародавньої гостинності [9, I, 1]. Це був оборонний союз двох общин – латинян і троянців. Він був заснований на довірі і покровительстві і супроводжувався принесенням клятви обома сторонами. Звичай простягати праву руку на честь гостинності походить до найдавнішого періоду римської історії – до кінця II тис. до н.е.: цар Латин простягнув праву руку Енею на знак майбутньої дружби і закріпив гостинність клятвою і жертвопринесенням на честь богів [9, I, 1, 9].

Гостинність властива й римській общині, займала значне місце в історії її політичних і військових угод. «Писемна історія Стародавнього Риму починається з інституту гостинності». Римляни пов'язували його походження з правом народів (*jus gentium*) або з природним правом (*jus naturale*), що виникло під впливом філософської думки греків. Тут «гостинність була першим кроком на шляху виникнення міжнародного права взагалі» [10, с. 244].

«Досить рано утворився інститут покровителів іноземців, викликаний до життя як вимогами захисту, безпеки особи іноземця, так і цілком прагматичними міркуваннями власної національної безпеки. Інститут захисту (покровителів) іноземців став своєрідним свідченням суперечності між первісними пережитками примітивної свідомості, що не приймала нічого іноземного, і вимогами розвитку міжнародних відносин. Тут саме правове регулювання ставало фактором прогресивного розвитку свідомості, релігійних вірувань, моралі стародавніх народів» [10, с. 244]. У Стародавньому Римі існував розвинений інститут покровителів іноземців із визначеними привілеями й імунітетами.

Виникнення інституту гостинності означало пом'якшення статусу іноземців у міжнародному праві, утвердження ставлення до іноземців із повагою, без загроз їх життю, власності, безпеці та, як результат, визнання принципу рівності іноземців і власного населення, що сприяло розширенню міжнародних відносин стародавніх держав [10, с. 251].

Тісно з питанням становлення правового статусу іноземців пов'язане формування правового статусу особи взагалі. У стародавній період почав складатися правовий статус окремої особи, відбувається його визнання міжнародними договорами та закріплення в них. У міжнародних договорах за особою, як правило, закріплювався той статус, який вона мала за правом своєї країни.

Саме виникнення ідеї невідчужуваності, природного характеру прав людини є досягненням греко-римської античності. Вчені констатують, що в цей період сформувалися практично всі категорії прав людини, відомі сучасному міжнародному праву (право на життя, свободу, особисту недоторканність, право власності, свобода думки та релігії тощо). Звичайно, слід враховувати відмінність між поняттям прав людини, як ми їх сьогодні розуміємо, та відповідними ідеями стародавнього світу [10, с. 253].

У стародавній період (греко-римська античність) ідея та поняття прав людини були більше пов'язані з міжнародною, ніж з внутрішньодержавною (національною) сферою. Зокрема, в Стародавньому Римі захист особи на основі принципу гуманності забезпечувався згідно з положеннями *Jus gentium*. На

становлення ідеї забезпечення людині певних прав впливали інститути дипломатичної недоторканності, найбільшого сприяння іноземним представникам торгівлі тощо [10, с. 254–255].

Етимологія слова «гостинність» (*hospitium*) пов'язана зі спорідненими поняттями – *hospes/hostis*, коли цим словом позначали «чужу людину», «чужоземця, що порушує кордони» [5, с. 12].

Це слово присутнє і в німецьких мовах (*der Gast*), і в слов'янських (гість). Аналогією латинському *hospes/hostis* у грецькій мові є слово *ξένος* (гість, чужеземець). Інститут гостинності в грецьких державах відповідає своїм значенням латинському *hospitium*. Багатозначність слів для визначення чужої людини є й у римлян. Так, Варрон згадує, що слово «ворог» (*hostis*) у минулому позначало лише іноземця, тобто того, кого за часів Варрона називали словом «перегрин». Згідно з Варроном це слово позначало вільну людину, що користується своїми власними законами (*peregrinus, qui suis legibus uteretur*) (Varro. *De ling. lat.* V.1.). Також Цицерон зазначає, що «...предки наші словом *hostis* називали перегринів» (Cic. *de off.* 1.37) [3, с. 51; 5, с. 12].

Так само, за словами Гая, «...тих, кого ми сьогодні називаємо ворогами (*hostes*), у минулому називали *perduelles*, позначаючи так людей, з якими ведеться війна» (Dig. 50. 16. 234). Подібність терміна *hostis* у латинській, німецькій, слов'янських мовах є наслідком того, що в минулому гостинність представляла собою міжнародний інститут. У III ст. до н.е. терміни розділилися: чужоземець сприймався не як ворог, а як особа, що прибула з-за кордону. Замість слова *hostis* з'явилося слово *peregrini* (*peregrini*), що розумілося як чужоземець [3, с. 52; 5, с. 12].

Вже в період Риму інститут гостинності набуває форму договору (до цього він існував лише у формі звичаю на Стародавньому Сході) [10, с. 243]. У стародавніх римлян гостинність була двох видів – особиста (характеру сімейних зв'язків – *hospitium privatum*) і публічна, державна (*hospitium publicum*) [8, с. 73; 5, с. 14].

Гостинність укладалася між приватними особами однієї общини й іншої, і тоді вона була приватною (*hospitium privatum*). Гостинність укладалася між декількома общинами, і вона могла бути суспільною чи державною (*hospitium publicum*). У випадку суспільної гостинності угоду укладав увесь римський народ, від імені якого сенат укладав договірні відносини з представниками іншої общини [3, с. 53].

Hospitium privatum – право приватної гостинності. Зміст цих правовідносин полягав у тому, що римський громадянин ставав патроном іноземцю, який отримував статус клієнта, брав його під свій захист, здійснював від його імені угоди, захищав його інтереси в римському суді. Невідповідальний патрон міг бути покараним, оголошувався приреченим помсті богів, поставленим поза законом. Але все це було правом совісті, звичаєм, підтриманим релігією. Це дає підстави авторам зазначити певне наступництво цієї норми [6, с. 8].

За своєю суттю союзи приватної гостинності є різними. У науковій літературі їх оцінюють або як відносини «васалітету і клієнства» (гість виступав під патронатом), або як квазіродинні зв'язки. Таким чином, відносини особистої, приватної гостинності виникли як спосіб оформлення особистих відносин між представниками аристократії, що було особливо важливим в умовах постійної внутрішньополітичної боротьби і постійно нестабільного положення представників еліт у демократичних державах [7, с. 121; 11, с. 242].

Важливим аспектом у розкритті досліджуваного питання є визначення прав і обов'язків «гостя» і «того, хто приймає гостя».

Обов'язки «гостя» і «того, хто приймає гостя» полягали в дотриманні умов договору між обома сторонами, що вступали у відносини гостинності. Привілеї гостя, що приїжджав до іншої країни, полягали в безкоштовному житлі, безкоштовному харчуванні (*lautia*), гостьовому подарунку (*hospitium*). Гість також мав право брати участь у жертвопринесеннях, бути запрошеним на урочистий обід до сенату, дивитися на видовища і в якості посла перебувати на особливому помості форуму (фокостасісі). Гостю дарували подарунки – золоті і срібні, в залежності від статусу особи. У випадку хвороби гостя йому мала бути надана медична допомога, а у випадку смерті існував обов'язок поховання. Гостю надавався спеціальний раб для послуг (*servus ab hospitibus*) [3, с. 53].

У випадку приватної гостинності права гостя набували характер сімейних зв'язків. Гість мав право снідати із членами сім'ї, брати участь у жертвопринесеннях сімейним богам. У домі, де розміщувався гість, були спеціальні кімнати (*domuncula*). Дім, де гість зупинявся, вважався священним домом. Його не можна було руйнувати ані під час військових дій, ані під час політичних криз. Так, під час Троянської війни на дверях дому, де мешкав Антенор, була вивішена леопардова шкіра на знак того, що це є домом того, хто приймає гостя, в ньому приймали Менелая й Одиссея (Hom. II. III.203; Paus. X.26.7; 27.2; Strabo XIII. 1.53) [5, с. 14].

У Римі за часів проскрипцій Сулли святість гостинності була порушена, коли «...не пощадили ані храми богів, ані вогнище гостинності, ані батьків дім» (Plut. Sulla. XXXI).

Сам гість, що перебував у Римі, не був пов'язаний із римської общиною ніякими правовими нормами.

Особиста гостинність за згодою однієї зі сторін могла бути розірвана. Це простежується на подіях в Італії часів війни з Ганнібалом. Так, під час війни була розірвана гостинність між громадянином Капуї Бадієм і римським громадянином Титом Квінцієм Криспіном, хоча умови війни не заважали збереженню гостинності [9, XXV, 18, 1-15]. Для розірвання гостинності Бадій викликав Криспіна на двобій [9, XXV, 18, 10].

Римський громадянин, зазвичай патрицій, що приймав гостя у своєму домі, зобов'язувався захищати його інтереси та інтереси общини, яку від представляв, надавати йому підтримку в судових й економічних справах. Авл Гелій, посилаючись на правознавця Сабіна, пише, що Мазурій Сабін розмістив обов'язки стосовно гостя вище, ніж обов'язки стосовно клієнта: «У предків було встановлено так: спочатку обов'язки повинні виконуватися стосовно опікуваних осіб, потім – обов'язки по відношенню до гостя, після цього – обов'язки відносно клієнта, після чого – обов'язки відносно кровних родичів, а вже потім – інших родичів» (Gell. V. 13.5). Це були обов'язки більше морального, аніж правового характеру. Перевага прав гостя перед правами клієнта означала те, що гість, на відміну від клієнта, який мав обмежене правами патрона право власності в римській общині, не мав у цій общині ніякої власності, але як опікувана особа міг отримати право користуватися прибутками з рухомого та нерухомого майна. Як пeregрин гість міг укладати торговельні угоди з римськими громадянами, бо він користувався *jus commercii* (*peregrinos, quibus commercium datum est*) (Ulp. Fragm. XIX.4). Він міг здійснювати позикові операції, успадковувати майно (Gai Inst. 11.40; III.93, 119-120, 133, 179; IV.37) [3, с. 54].

Важливою рисою гостинності були права гостя в релігійно-моральній галузі. Існувала чітка уява про право гостинності (*jus hospitii*), яке не можна було порушувати внаслідок загально моральних законів людського суспільства. Порушення законів гостинності, коли це скоювалося під час бенкету, засуджувалося особливо суворо. Існувало поняття про святість столу та їжі (*sacra mensa*). Запрошений до столу вважався людиною недоторканою. Проте цього дотримувалися не завжди.

Так, за бенкетним столом Нерона було вбито Британіка (Tac. Ann. XIII. 17). Тацит говорить, що замах на Нерона не відбувся тому, що один із заколотників, Пізон, вважав, що вбити Нерона під час бенкету значить зазнати безчестя, а боги гостинності будуть скривджені. Злочин проти гостя був злочином проти богів, проти своєї і чужої общини. Інститут гостинності перебував під захистом головного бога римської общини – Юпітера (*Juppiter Hospitalis*). Відповідно, право гостинності було правом божественним, священним, незмінним, на відміну від людських законів [3, с. 56; 5, с. 17].

Особливістю гостинності було те, що вона стала спадковим інститутом у римській общині (*hospitium patrum*), що в певному чині є наслідком патріархальності суспільних відносин в давні часи взагалі. Як спадковий інститут гостинність діяла і в Італії, і за її межами.

Висновки. Таким чином, важливим показником наявності розвинутої системи регулювання відносин у рамках античного світу є характерне для римлян регулювання не лише міжнародно-публічних відносин, але й міжнародно-приватних – забезпечення статуту іноземця, зародження консульських відносин тощо. Зародження консульського інституту в античні часи було зумовлено розвитком торгівлі і мореплавства, політичних і культурних відносин між державами. Важливим стимулом правового регулювання в античну епоху була необхідність економічної співпраці держав. Саме в цій галузі отримали розвиток регулятори, спрямовані на забезпечення інтересів не лише цілих держав, але й індивідів, що безпосередньо брали участь у торговельному обігу і фінансових відносинах. Це дозволяє говорити про розвиток елементів і принципів приватного права в загальній системі правового регулювання міждержавних відносин античності.

Можна відзначити перехід релігійних норм у розряд розвинутих регуляторів правового характеру, що чітко простежується на прикладі інституту гостинності. Релігійні норми активно компенсували нестачу правового регулювання, одночасно були базою для виокремлення й оформлення конкретних правових норм. Властива релігії розвинута формалізація правил поведінки, що регулювала взаємовідносини римлян, була зразком правотворчого процесу, що мав місце в повсякденній практиці.

Отже, гостинність у Стародавньому Римі є правовою нормою міжнародного спілкування; походить до інститутів часів глибокої архаїки; має на собі чіткий відбиток релігійних і моральних уявлень тієї епохи.

Література:

1. Курилов М.Е. Спартанская дипломатическая практика в VI–IV вв. до н. э. : автореф дис. на соискание науч. степени к.и.н. по спец. 07.00.03 (всеобщая история) / М.Е. Курилов. – Саратов, 1999. – 24 с.
2. Торшина О.М. История становления и развития консульской службы / О.М. Торшина // Вестник РУДН, серия Юридические науки. – 2009. – № 3. – С. 79–88.
3. Колосовская Ю.К. Гостеприимство как право народов древнего Рима / Ю.К. Колосовская // Закон и обычай гостеприимства в античном мире [Доклады конференции «Закон и обычай госте-

- приимства в античном мире» (Москва, 27-28 мая)]. – М. : Издат. ИВИ РАН, РАА, 1999. – С. 49–59.
4. Колосовская Ю.К. Гостеприимство в системе *ius gentium* древнего Рима / Ю.К. Колосовская // Древнее право. IVS ANTIQVVM. – № 1(4). – 1999. – М. : Спарк / МГУ им. М.В. Ломоносова. Юрид. фак-т, Институт всеобщей истории РАН, Центр изучения римского права, 1999. – С. 86–98.
 5. Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае. I–IV вв. н.э. / Ю.К. Колосовская. – М. : Наука, 2000. – 288 с.
 6. Смирнова Е.С. Некоторые вопросы регулирования правового статуса иностранцев в Древнем Риме / Е.С. Смирнова // История государства и права. – 2005. – № 5. – С. 8–11.
 7. Дорофеева В. Союзы частного гостеприимства между представителями аристократии (по сочинению Ксенофонта «Анабасис») / В. Дорофеева // Закон и обычай гостеприимства в античном мире [Доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (Москва, 27-28 мая)]. – М. : Издат. ИВИ РАН, РАА, 1999. – С. 118–122.
 8. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії / За ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2003. – 608 с.
 9. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М. : Ладомир, 2002. – Т.1. – 702 с.; Т.2. – 810 с.; Т.3. – 794 с.
 10. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу. – К. : Україна, 2004. – 864 с.
 11. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.

Денисенко В. В. Гостеприимство как составляющая *jus gentium* в Древнем Риме

Аннотация. Статья посвящена исследованию международно-правовых обычаев, которые регламентировали правила международной коммуникации в Древнем Риме. В работе рассмотрен институт гостеприимства как составная часть *jus gentium*. Исследовано его влияние на формирование международного права по защите прав человека и консульского права.

Ключевые слова: международное право, консульское право, гостеприимство, частное гостеприимство, *jus gentium*.

Denysenko V. Hospitality as an Integral Part of *Jus Gentium* in Ancient Rome

Summary. The article is dedicated to the research of international legal customs that regulate the rules of interstate communication of Ancient Rome. The paper discusses the institution of hospitality as an integral part of *jus gentium*. Explore its impact on the formation of international law for the protection of human rights and consular law

Key words: international law, Consular Law, hospitality, private hospitality, *jus gentium*.